

IRODALOMTÖRTÉNETI DOLGOZATOK

— (175) —

CSERJÉS KATALIN

KOMMENTÁROK A TRAGÉDIA
ŰR SZÍNÉHEZ

1993.

SZEGED

1993.

KOMMENTÁROK A TRAGÉDIA ŪR-SZÍNÉHEZ

A Tragédiának igen sokféle olvasata létezik, talán jogosult e számos olvasathoz még egyet, egy szigorúan a szövegelemzésből kiindulót hozzátenni. Jelen dolgozatban több lesz a kérdés és feltételezés, mint az állítás. Talán túl sok lesz a kitérő és a már-már önálló életre kelő mellékszál is. Az Ūr-színről szeretnék beszélni, de a felvetődő problémák új és új kapukat nyitnak a Tragédia teljes szövetébe. A bizonytalanságokért, kétségekért, az esetleg „eretnek” gondolatokért maga a mű „felelős”, hiszen ő – a Tragédia – inspirálta a felvetéseket a maga roppant problémagazdagságával és lezáratlanságával.

Egy furcsa kapcsolódás

Nézzük mindenekelőtt az Ūr-szín kapcsolatát az előző színhez! A Tragédiában ez mindenütt igen fontos, hisz a mű szerkezetének egyik meghatározó eleme az, hogy Ádám az adott szín végén kiábrándult kritikát mond, s megvállik egy torzán megvalósult világtól – és megfogalmazza a következő szín eszméjét. Fontos tehát a színek közti váltás – az átmenet.

Nézzük a Falanszter-szín végét!

Évát a Falanszter pribékjei el akarják hurcolni, mire Ádám kard után kap.

Ilyet eddig nem tett, legalábbis azóta, hogy megszűnt cselekvő hősnek lenni – szemlélője csupán az eseményeknek – azaz: London óta. Vagyis: tevőlegesen kíván beavatkozni az eseményekbe – bár csak kívülről jött jövevény! S nem is akármilyen módon, hanem karddal a kezében, hősiesen, mint annak előtte Miltiadész, Tankréd.

S mindezt miért: Éváért.

De Lucifer sem csinált olyant, amilyent most tesz!

”Álomkép, ne mozdulj!” – mondja: s ez a mondat már eleve több értelmű.

Meglehet, Lucifer Ádámot nevezi „álmoképnek”, aki tehát tulajdonképpen szellemi, testetlen létezőként járja (álmodja?) végig – e kettő egyáltalán nem ugyanaz! – a valós történelmet. Vagyis: a történelem, még az utópia falansztere is – valóság. Ádám viszont: álmokép csupán.

De lehet, hogy a létrejött szituációt nevezi Lucifer álmképnek, illetve az egész utazás álm-voltát nevezi itt meg, amelyet ezek szerint (akár egy filmet) meg lehet állítani (ha baj van, mint itt!). Bosszantóan izgató, bár tudománytalan gondolat, hogy nem is volna rossz a sorsot így megélni, ahogy Ádám: válsághelyzetben már menekülni is a következő álomba.

De miért baj, ha Ádám kardot ránt, s egyetlen szín óta hordozott új szerepét leveti, visszatérve a régi, cselekvő pozícióba – ha immár nem eszmékért is, „csak” a szerelméért?

A választ csak találgathatjuk.

Pedig Lucifer nem véletlenül avatkozik be oly hirtelen! – „Ádám vállára teszi kezét, ez megdermed.” Egy másik pillanata jut eszünkbe a Tragédiának: mikor a következő Űr-színben Ádám lázadó módon dacosan továbbrepül, s eljutva a ki-tudja-milyen birodalom határához (erről majd később) „egy sikoltással megmerevül”. E tetszhalálból csupán a Földszellem szava tudja visszavarázsolni, holott néhány sorral korábban az volt a benyomásunk, hogy épp a Földszellem fenyegette: ne szálljon tovább, s ő is bénította meg figyelmeztetésképpen.

Lucifer és a Földszellem érintésének egyformán bénító hatása a két szereplő hasonló természetére utal. Hogy melyikük az erősebb: eldönthetetlen; Lucifer szavára a Földszellem kénytelen megjelenni, de a Sátán döbbenetén rémül vissza a Földszellem erejétől. Majd az Űrben Lucifer ellenében a Földszellem képes megmenteni (de megölni is meg tudná) Ádámot.

Ha ebbe a problémába jobban bele kívánunk merülni, furcsa, ellentmondásos dolgokat találunk.

„Erőviszonyok”

Lucifer a 3. színben azt vallja, hogy erősebb nála az Anyag, pontosabban: Ádámra az anyagi kötelék oly erősen hat, hogy Lucifer ez ellen nem tehet semmit.

„Ádám:	Az éhség kényszerít, hunyászkodottan Leszállni ismét a tiprott anyaghoz.
Lucifer:	Ezen kötél erősb, mint én vagyok.
Ádám:	Ah, úgy te gyöngé szellem vagy, igen, Ha e láthatatlan pókháló, e semmi ... még dacol veled.
Lucifer:	S csakis ez az, mi vélem bír dacolni, Mert szellem, mint én.”

Miről van itt szó?

Ha jól értjük Lucifer szavait, el kell fogadnunk az abszurd tételt, hogy az Anyag is Szellem. A Földszellem így az anyag szelleme. (Eszünkbe juttatja ez a Római szín Ádámját is, aki a testiség eszméjébe! szerelmes.)

A Falanszter tanúsága szerint a Földszellem természete az, hogy egyenletesen eloszlik minden földi anyagban, „elrészletezve vízben, fellegekben/Ligetben, mindenütt”. Nem tudjuk, ki ő, milyen „szubsztancia”. A Föld életereje, mely szellemi létező bár, de anyagi formában nyilatkozik meg? A panteizmus istene, amint eloszlik természetben, anyagban?

E fejtegetéseket majd még folytatjuk!

Itt, a Falanszter-szín végén csupán arról lenne szó, hogy Lucifer mint Szellem (akár majd egy színnel utóbb a Földszellem) tud „varázsolni”, s az egyszer-élő test és lélek Ádám a hatalmában (hatalmukban) van?

Igen, a hatalmukban van. Minél tovább olvassuk a Tragédiát, egyre gyakrabban támad az a benyomásunk, hogy Ádám kiszolgáltatott báb a két (esetleg három, mert a Földszellem, úgy tetszik, korántsem azonos Istennel) nagyhatalom viszályában.

Még egyszer: a Falanszter-szín vége (A „luciferi” Ádám; éden- emlékek)

Lucifer előzőekben elemzett furcsa viselkedésére lehetne még egy magyarázat. Arra ugyanis aligha gondolhatunk, hogy óvni akarná Ádámot! Ugyan mitől? Vagy mégis? Egyáltalán: meghalhat Ádám, aki csupán álmodik? (Gondolunk erre az Úr-színben is!) Miltiadesként, Dantonként meg kellene halnia, de ez nem történik meg. Azért-e, mert ez fölborítaná és nevetségessé tenné az egész dramaturgiát? Vagy mert Lucifer mindig épp időben valóban megmenti Ádámot? Dehát Dantont a valóságban senki nem mentette meg! Lucifer talán nem is gyűlöli Ádámot? Ne adj' isten: vonzódik hozzá? Esetleg: idő teltével egyre jobban vonzódik? Vannak erre jelek. Mint ahogy arra is vannak, hogy Ádám és Lucifer között a különbség egyre csökken. Nem azért, mintha Ádám fokozatosan átállna Lucifer oldalára, ahogy ezt egyszer a Római színben meg is tette (megkísérelte).

Tegyünk itt még egy kitérőt, és vessünk egy pillantást Ádám „luciferi” megnyilvánulásaira!

Már az Egyiptomi színben, tehát útja légkezdetén Ádám egészen luciferi megfigyeléseket tesz. A halott rabszolgát szemlélve és Évát hallgatva így szól:

„Szép és halott, mi ellentétel ez:
Törekvéseinkre gúny e nyugalom.”

A dolgokat paradox voltukban már-már morbid módon láttatva szól itt Ádám; de ez csak egy észrevétel még. Ám ha a Párizsi színben hallgatjuk Dantont, furcsa érzés vesz erőt rajtunk. (E színben – egyetlenül a Tragédiában – Lucifer nem szólal meg).

Danton, a forradalmár vezér „kibeszél” a színből. Luciferi módon átlát az eseményeken, az értelmező, a magányos kívülálló szerepére vállalkozik a bevezető monológban. Tulajdonképpen azt mondja el itt, amit Lucifer mondana – ha megszólalna.

Aztán ott van Prága – II.! Ahogy Ádám a Tanítványnak magyaráz, kettejük párbeszéde kísértetiesen hasonlít Lucifer és Ádám harmadik színbeli dialogusához; Kepler úgy oktatja legjobb tanítványát, ahogy valaha (de még most is) Lucifer tette ezt ővele.

A Londoni színben meg beismeri Ádám, hogy már az ő „keble is rideg”, „de ez csak neki baj”!

A Falanszterben viszont, különös módon, fordítva történik mindez. Lucifer viselkedik – beszél Ádám módjára! Ahogy a Tudós önhitt ostobasága ellenében érvel: humánnummal, hittel – Ádám hangját halljuk.

Lucifer és Ádám viszonyának taglalása megérne egy külön dolgozatot. Számomra rokonszenves az a gondolat, hogy az itt látott Lucifer az Idők vándora, valaha már megélte, amit most „élet” meg Ádámmal. Ádám most járja a luciferi út első lépéseit -, ha biztosak is lehetünk abban: máshová fog eljutni. Így a Lucifer által felidézett saját múlt Ádám lehetséges jövője lenne. A jelent – ezt a jelent – mindeketten először élük meg. Ádám magát az indulást; Lucifer az ember elcsábításának nagy kalandját. Ezt bizonyítandó egy idézet:

„Ádám: Egy visszapillantása az öregnek,
De ifjú keblem forró vágya más,
Jövőmbé vetni egy tekintetet,
Hadd lássam, mért küzdök, mit szenvedek.”

(Már megint egy probléma; vajon az olvasó öregnek képzele-e Lucifert? Dehogy! Kortalannak, inkább ifjúnak, vagy középkorúnak – aki, persze, nem öregszik. Megalázó lenne elfogadni azt, hogy ez a fajta átlátóképesség csak öreg ember osztályrésze lehet!)

Ádám és Lucifer közt a távolság tehát a történelmi s az első utópikus szín során csökken. Azt mondtuk, nem azért, mert Ádám át kíván állni Lucifer oldalára. Inkább, mert kettejük lényegi rokonsága egyre nyilvánvalóbb. Igen, talán valaha Lucifer is Ádám volt! Csakhogy ő Luciferré vált, Ádám meg Ádám útját járja. De vajon tudja-e ezt, emlékezik-e Lucifer?

Mindezekre a kérdésekre aligha kaphatunk választ. Mégis kínzóan foglalkoztatja az olvasót, újabb és újabb kitérőre inspirál a Tragédia roppant problémagazdagsága.

Vissza hát! Hiszen voltaképpen még mindig Lucifer „óvó-tíltó” gesztusánál tartunk a Falanszter-szín végén.

Az Ördög félne a leleplezéstől, ezért inti Ádámot a be-nem-avatkozásra? Erre is voltak már jelek az előző színben. Amikor is Lucifer „praktikus” kérdést tesz fel Ádámnak a Londoni színben, egyszersmind figyelmezteti, hogy „mi alakot is vegyenek

fel”, ha majd el kívánnak vegyülni a tömeg közt. Sőt! a Falanszter-szín elején ennél konkrétan is kimondja aggályait Lucifer. Így beszél Ádámhoz:

”Megállj, ne oly sietve,
Előbb levetjük ezt a régi bőrt.
Ha mint Ádám és Lucifer érkezünk,
Nem hinne bennünk e tudós világ,
S megsemmisülnénk, vagy lombikba zárna.”

Szóval: ettől „fél” Lucifer. Csakhogy itt újabb kérdések záporoznak! Hogy semmisülhetne meg Lucifer? Hogy lehetne az álomkép – vagy akár a történelem – erősebb, mint a szellemek hatalma?

E kérdéseinkre ismét csak nem kapunk választ. Variációk sokaságát hozhatjuk létre, de hogy Madách mindebben hogy döntött – aligha tudhatjuk meg. Még az is felvetődik bennünk, hogy mindezt így bizonyára végig se gondolta Madách. A gondolkodás kalandja itt van előttünk. Talán épp ez: a variációk roppant sokasága, a megoldás nélküli nyitott problémák roppant tömege adja a Tragédia legfőbb értékét a mai olvasónak.

A következő érdekes gondolat még ugyanezen a lapon a kettős szerelmi vallomás kommentálása Ádám részéről:

„Tudós: Ez örülés. – Sajátságos, valóban,
A múlt kísértetét feltűnni látni
Világos századunkban. – Honnan ez?
Ádám: Az édenkertnek egy késő sugára.”

Itt most újabb feladat kínálkozik: megvizsgálni a történelmi színekben fel-felbukkanó éden-émlékeket. Meglehet, hogy ez is a Tragédia egyik előre-mozgató elve.

Érdekes és fontos tudni, hogy a legelső ilyen éden-émlék a Római színben jelenik meg, és Éva mondja ki:

„Éva: S úgy érzem, mintha álomban feküdném:
A rezge hangon messze múltba szállnék,
Hol napsugáros pálmafák alatt
Ártatlan voltam, játszi, gyermeteg,
Nagy és nemes volt lelkem hívatása.”

Néhány sorral lejjebb Ádám szinte szó szerint megismétli az imént hallottakat. Jelzi ezzel azt a jólismert tételt a Tragédiából, hogy Éva, természetessége folytán,

mindvégig közelebb marad a „szférák zenéjéhez” – ha csupán ösztönei által is. És erre apellál majd az Úr az utolsó színben!

Az éden-émlék más módon is kapcsolódik Évához a műben. Kezdjük azzal, hogy Évát a harmadik színben „lugast alkotva” pillantjuk meg. Ádám „kalibát ácsol”. Hallgassuk első „öntudatra ébredt” szavait!

„Ádám: Ez az enyém. A nagy világ helyett
E tér lesz otthonom. Birok vele.
Megvédem azt a kártevő vadaktól,
És kényszerítem nékem termeni.
Éva: Én meg lugost csinállok, épen olyat,
Mint az előbbi, s úgy közénk varázslom
A vesztett Édent.”

Éva, lám, csak másolni tud. Már a második színben megjegyezte róla Ádám, hogy „a függés, látom, életelv neked.” Éva az ideális teremtmény. Ezt az Úr is tudja, ezért ajánlja olyan melegen Ádám figyelmébe Évát az utolsó színben. (Más kérdés, hogy Ádám első „öntudatos” szavai is, bizonyos mértékig, a Teremtő egyes funkcióinak másolásáról tanúskodnak.)

Az Édenre, illetve az éden-beli Évára emlékezik homályos sejtelemként a fáraó; rá a Párizsi szín Dantonja, s órá emlékeztet még a szörnyeteg eszkimó nő is.

Felmerül még az éden-émlék, torz fintorként, a Londoni szín bábjátékos jelenetében is, de ez a jelenet a Londoni szín láttelepszerű epizódhalmazában egy gúnyos fricska csupán, míg a többi említett helyen súlya van, fájdalmas és sugalmazó erejű.

Ismét kerültünk, térjünk vissza a 12. színhez:

„...Hisz mi a világon
Nagy és nemes volt, mind ily örülés,
Melynek higgadt gond korlátot nem ír...”

Le az elszűrítő, nivelláló világgal; ha a pusztá értelem csak így tud kormányozni: le vele! Az ember a Falanszter világában az óriási gépezet parányi csavarja csupán, jeltelen és miben sem különbözik társaitól. Micsoda iszonyú világ! De vajon nem tudta-e, tervezte-e ezt már jóelőre így az Úr?

„Be van fejezve a nagy mű, igen,
A gép forog, az alkotó pihen.”

Vajon tudatosan (micsoda feltételezés lenne az ellenkezője!) használja a Teremtő a „gép” kifejezést?

Ádám fentebb idézett szavai után pontosan megfogalmazza természetének azt a vonását, melyről már sok helyütt szó volt a Tragédiában:

„Szellembeszéd (ez örülés), mely nemesb körökből
Felénk rebeg...
Tanúja, hogy lelkünk vele rokon...”

Másik, jobbik énünk meghatározását adja itt Ádám ... Kettős lényegű az ember, „sárból és napsugárból” összegyúrt „kevercs” – teste por-anyag csupán, de „lelke, a szárny, mely ég felé viszen” (Vörösmarty) – a Teremtőből fakad.

Barta János is kiemeli ezt. Ádám a „nagyember”, kinek kiváltságos bélyege „a sugár, mely az égből homlokára szállt”; „a lélek, e kínos, szent örökség, mit az egekből nyert a dőre ember”. Ugyanő fejtegeti Madách-tanulmányában, hogy a romantikus bölcelet alapköve az, hogy az emberi személyiség nem teremtménye egy világon kívüli istenségnek, hanem része, kisugárzása egy végtelen, de a világban lévő szellemnek.

Teremtmény – vagy rész-részes? Roppant kérdés! Ádám lázadása a problémát, úgy tűnik, a második válasz szerint dönti el: lázad, mert érzi magában a rész-voltot, felismeri az örökséget.

A kérdés ismét messzire vezet, egyértelmű megoldást Madách itt sem ad. A Teremtőt azonban időnként olyan gyalázatosnak, önhittnek, vagy következetlennek érezzük, hogy kétségünk támad afelől, érték-e egyáltalán egy ilyen Teremtő szellem részesének lenni.

De nézzük a Falanszter-szín legvégét! Hisz jól tudjuk, hogy igen fontos, mivel ér véget egy-egy szín: Ádám ilyenkor fogalmazza meg végletes kiábrándulását az előzőekben látottakból – s az új eszmét, melyet majd a következő színben eltorzulni látunk.

Mert azt is észre kell vennünk, hogy az eszméket pozitív kifejeletükben Madách tulajdonképpen sosem mutatja meg. Azt látjuk, hogy Ádámban fölmerül az új idea, látjuk őt érte lelkesedni, előnyeit felsorolni – de az új színben nem egyszerűen a megvalósult, hanem az elkorcsosult eszmét látjuk, s az egyre jobban kiábránduló Ádámot.

Mivel zárja Ádám a 12. színt? Mi újért lelkesül most?

„Szellembeszéd az, mely nemesb körökből
Felénk rebeg,
Tanúja, hogy lelkünk vele rokon,
S megvetjük e földnek hitvány porát,
Keresve utat a magasb körökbe.”

Az új eszme: a „porból” „fel a magasba”, a felé a szellemi világ felé, melyből jobbik énünk származik. Fel tehát! Ehhez képest milyen bántó konkretizálás, hogy a 13. szín valóban „fent”, az Ūrben játszódik! Éva viszont elmarad a repülésből, ő marad világában, a földön – pedig Ádám – és ez is érdekes – bár a Falanszterből kiábrándult, de legalább Évát megtalálta, s nélküle nem is szándékszik továbbmenni (mindvégig többes szám 1. személyben beszél). A magasba vágyás bántó konkrétussággal valósul meg, a vágyott szerelem pedig odalent marad. Hát így valósulnak meg Ádám ideái!

Végre: az Ūrben (Expresszív indítás)

Belekezdve a vizsgálandó 13. színbe, álljunk meg rögtön a háttérre vonatkozó szerzői utasításnál! Ha megfigyeljük a 13. és 14. szín háttérképét, meg kell állapítanunk: a Tragédia egyre költőibbé, képibbé válik – elkomorulásával párhuzamosan.

„Földünk egy szelete a távolban látszik mindig kisebbedve,
mígnem csillagul tűnik csak fel, a többiek közé vegyűlten,
A szín félhomállyal kezdődik, mely vaksötétté válik lassankint.”

Félelmetességében is csodálatos kép! (Ne akarjuk ezt most színpadra képzelni, e szerzői utasítás naturalista követése nevetségessé tenne mindent!)

A 14. szín még tovább lép költőiségben:

”Hóval és jéggel borított, hegyes, fátlan vidék. A nap mint veres, sugártalan golyó áll ködfoszlányok között. Kétes világosság.”

De nemcsak a szerzői utasítás szövege vált képi-szuggesztívvé, maga a dialógus is gyönyörűen kezdődik a 13. színben:

Ádám: Őrjöngő röptünk, mondd, hová vezet?”

Hasonlóképpen nézhetjük a 14. szín első párbeszédét is:

„Ádám: Mít járjuk e végetlen hóvilágot,
Hol a halál néz ránk üres szemekkel
...
Korcsult bokor leng a zúzmók között,
S a hold vörös képpel néz köd megől
Halál lámpajaként a sírgödörbe”...
Lucifer: ... E vérgolyó napod.”

Expresszív, döbbenetes képek; eddig ilyenekkel a Tragédia nem szolgált. Még a 3. színben sem, ahol pedig felvonul Ádám káprázó szeme előtt az egész kozmosz. Csakhogy ott, a megismerés elején: még nem nehezültek Ádámra olyan komor súllyal

a látottak. Időközben azonban, az átélt tapasztalatok súlya alatt aggastyánná vált az első ember. Számára az idő visszafordíthatatlan, hiába ébred majd fel álmából ifjúként...

Madách döbbenetes, költői víziói Vörösmarty látomásait, Vajda *Alfréd regényének* világvége-képeit idézik.

(Támad itt még egy gondolat. Mintha az idő megszámlálhatatlanul sokféleképpen telne a Tragédiában! Halad egyrészt a történelem ideje, eléri és áthágja a jelent, belevész a kétes jövőbe. Ádám emberi ideje is halad, ha álmában is, de végigél egy hosszú életet, késő öregkorig. Meglehet, hogy még a napszakokban kifejeződő idő is vizsgálható lenne az egyes színekben. Több szín esetében erre is történik utalás. A Falanszter például „nappal” (az ész hideg fényénél?) játszódik. Az *Urban* az idő(?) félhomályból vaksötétbe tart: éjszaka van, a világegyetem éjszakája. A *Tér* tágul, az Idő előreszágul. Az *Eszkimó*-színen pedig már nincs idő, a napszak meghatározhatatlan. Az utolsó pillanatotak éljük, akár Beckett *Végjátékában*. Hogy majd az ébredés 15. színében ismét „ragyogó nap” legyen.)

Ádám csalódott és sértődött

A 13. szín romantikus és magávalragadó kezdése után azonban rossz érzése támad az olvasónak. Ádám nem tudja, hová és miért repül, Lucifer pedig duryán profanizálja – most már szóban is Ádám előző szín végi vágyait. A fantáziátlan és cinikus Lucifer érthette csak így, s valósíthatta meg betűről betűre szó szerint Ádám óhaját.

Mi titokban így gondolkodunk: szerencse, hogy így történt! A Tragédia talán legdöbbenetesebb, legtartalmasabb színe jött így létre. (Rosszindulatúan ugyan azt is mondhatnánk, hogy mi egyéb jöhetett volna a Falanszter után. Még egy utópia? Akkor elbillen az egész szerkezet! Vagy mindjárt az *Eszkimó*-szín? Az pedig indokolatlan és kevésbé drámai lenne. Mégis, bár maga a 13. szín nagyszerű, s a következő színnek kiváló előkészítése, itt-léte, a Falanszter után következőzése, érzésem szerint, az előző színek sorrendi logikájánál kevésbé „motivált”.)

Ez a Tragédia legteltesebben metafizikus színe, itt lépünk ki a földi térből – s itt az időből is. Ennél minden eddigi konkrétabb volt; a Menny is a maga jól áttekinthető hierarchiájával, a Paradicsom is, a Paradicsomon kívüli állapot is. Ádám kulcsfontosságú mondatai és felismerései miatt is e szín jóval közelebb áll a keret-színekhez a többi történelmi, illetve utópikus színnél.

Ádámot a szín elején korántsem látjuk heroikusnak. Megint olyan, mint annyi másszor: gyermekes, sértődött, panaszos. Beismeri, hogy ő akart idejönni (pedig nem is igaz, előző színbeli szavai alapján senki sem hitte volna, hogy Ádám épp röpdülni akar!) Tehát: beismeri, hogy mindezt ő akarta, de már mondja is, mint a csalódott gyerek, hogy ő nem ilyennek képzelte... Hát igen! Ádám semmit sem olyannak képzelt, mint amit végül megkapott. De vajon nem ilyenek vagyunk-e valamenynyien? Újabb

kérdés, hogy miért nem okul Ádám korábbi csalódásaiból. Egyáltalán: emlékezik-e Ádám a történelmi színek során? Előző álmaira emlékszik? Mert hogy felébredése után emlékszik mindenre: az más kérdés.

Nemcsak az gondolkodtat el, hogy emlékezik-, okul-e Ádám. Néha az a benyomásunk, voltaképp azt sem tudjuk, mit, mennyit is élt át pontosan. Hogy nemcsak azt és annyit, amennyit mi láthattunk az útból, arra súlyos utalások vannak. A Falanszterben Mohamed valaha volt lovát említi Ádám; szó esik róla, hogy egykor Szemiramiszt szerette, Aszpáziát ölelte. Cassius, Michelangelo, Luther jó ismerősei. Lucifer joggal példálózhat előtte Brutusszal, Leonidással, sőt! Hunyadival (a Tragédia egyetlen konkrét magyar utalása), mert Ádám mindőjüket ismeri, tud róluk. Akkor tehát végigélt mindent az emberi történelemből (hogy ez hogyan valósult meg, meg sem kíséreljük elképzelni!), mi viszont csak „szemelvények” tanúi voltunk?

Mit fájlal hát Ádám a 13. szín elején? Panasza feloldhatatlan emberi ellentmondást foglal magában: érzi a „por”, az anyag, a Föld okozta korlátokat – mégis fáj az elszakadás. Ki oldhatja föl e kízó dilemmát, melyet Ádám óta mi is jól ismerünk? Talán a Teremtő oldhatta volna föl még annak idején, de kérdés, hogy célja volt-e az embert nemcsak a „teremtés koronájának”, hanem boldognak és megnyugodni képesnek is teremteni. Gondoljunk a „buta” Éva nagyon is ravasz, eszes gondolatmenetére a 2. színből!

„Éva: (A Teremtő) Miért büntetne? – Hisz, ha az utat
Kitűzte, melyen hogy menjünk, kívánja,
Egyúttal olyaná is alkotott,
Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon,
Vagy mért állított mély örvény fölé,
Szédelő fejjel, kárhozatra szánva –
Ha meg a bűn szintén tervében áll,
Mint a vihar verőfényes napok közt,
Ki mondja azt vétkesbnek, mert zajong,
Mint ezt, mivel éltetve melegít?”

Ki a bűnös? Mi, akik szakítottunk a Tudás fájáról, vagy az Úr, aki vagy dilettáns – vagy gonosz?

Következő megszólalásában Ádám többet is mond fájdalom okáról; és ez már konkrétabb, mint amit az előbb hallottunk (elvágyakozás, de elszakadni-félés):

„S nem látok célt, nem érzek akadályt.”

Ez lenne tehát a földi lét értelme: cél és akadály. Birkózni vágyás és birkózás, azaz: küzdelem!

”Szerelem és küzdés nélkül mit ér a lét?”

(1. A Teremtő „természetéről”)

Itt vagyunk a Tragédia legfontosabb gondolatánál. Jól tudjuk, túlságosan is, milyen végkicsengést adnak a műnek a Teremtő zárszavai (”Ember küzdj, és bízva bízzál”). – Az előzményeket tekintetbe véve, elég cinikus mondatok ezek a Teremtő részéről. Ugyan miben bízson Ádám, mikor eddigi összes hitét új- s újabb kegyetlen cáfolat érte, s még öngyilkos sem lehetett? A Teremtő nyilván azt gondolja; hogy őbenne bízson. Micsoda önhitt szavak!

A Teremtő nem tud érvelni saját igaza mellett – már Luciferrel szemben is alulmaradt a vitában, az 1. színben. Lucifer vádjaira egyszerűen nem tudott mit felelni sztereotípiákon kívül.

”Árad a dics” – az 1. szín díszlet-utasítását a ma embere hajlamos groteszknak látni, mint ahogy visszatetszőek az angyali kar dicshimnuszai is. Egész felüldülés Lucifer hangját meghallani. Ám a Teremtő Lucifer érváradatára csak ennyit tud felelni:

”Csak hódolat illet meg, nem bírálat.”

Ne is minősítsük ezt a választ! De érdemes megfigyelni a párbeszédet a továbbiakban is. Lucifer létük ideje felől méri össze magát a Teremtővel, és sarokba szorítja az Urat:

„Lucifer: Nem adhatok mást, csak mi lényegem,

...

Dicsér eléggé e hitvány sereg,
És illik is, hogy ők dicsérjenek,
Te szülted őket, mint árnyát a fény,
De mindöröktől fogva élek én.

Az Úr: Hah, szemtelen! Nem szült-e az anyag,
Hol volt köröd, hol volt erőd előbb?

Lucifer: Ezt tőled én is szintűgy kérdehetem,

Az Úr: Én végtelen időtől tervezem,
S már bennem élt, mi mostan létesült.”

Micsodás felelet ez már megint? Először is: zavaros, a Teremtő az Idővel érvel az Anyag ellenében. Az Idő pedig szellemi – testetlen – eszmei létező, amely – eszerint – megelőzte az Anyagot. Újabb kitérő, de talán érdemes itt egy kicsit még előbbre szaladni. Hogy is értelmezi a Tragédia Isten teremtő munkáját?

„Megtestesült az örökös nagy eszme.”

Amikor a Teremtővel szól Madách, az idealizmus igazát hirdeti. De majd a történelmi színeken mindenütt a materialista érvelés igazolódik. Az 1. színben pár sorral lejjebb Gábor főangyal ezt mondja:

„Ki a végtelen úrt kimérted,
Anyagot alkotván beléje,
Mely a nagyságot s messzeséget
Egyetlen szódra hozta létre:
Hozsána néked, Eszme.”

Ezek szerint a Tér már korábban, a teremtés előtt is létezett, csak üres volt. A Teremtő tehát anyaggal tölti be a végtelen puszta teret. Ám már a 3-4. sor ellentmond ennek: mintha a tér is a teremtés része lenne! Vajon hogy gondolhatta ezt Madách? És vajon a keresztény teológia hogy gondolja? A Biblia nagyon szűkszavú és homályos ebben a kérdésben (is):

„Kezdetben teremté Isten az eget és a földet. A föld pedig kietlen és puszta vala, és setétség vala as mélység színén: és az Isten lelke lebeg vala a vizek felett. És monda Isten: Legyen világosság; és lőn világosság...”

Mélyértelmű és sokjelentésű szavak; a keresztény dogmatika végezte el egyértelműsítésüket, a maga módján.

Figyeljük hát tovább a teremtés jellemzését a főangyalok szájából!

„Ki az örökké változandót
S a változatlant egyesíted,
Végtelent és időt alkotva,
Egyéneket és nemzedékeket:
Hozsána néked, Erő!”

Eszerint nemcsak a Teret (a végtelent!), hanem az Időt is ő alkotta! De akkor hogy értsük azt a szópárbajt Lucifer és az Úr közt, amit az előbb idéztünk fel? Lucifer sarokba szorította az Urat létük eredetéről kérdezve, s az Úr felelt, ahogy tudott. Itt mondott szavai szerint az Idő mégis tőle független, vele párhuzamosan, s nem őáltala létező „kiterjedés”.

Legyünk következetesek, és hallgassuk meg most már Rafael főangyalt is:

„Ki boldogságot árjadoztatsz,
A testet öntudatra hozva,

És bölcsességed részesévé
Egész világot felavatva:
Hozsánna Néked, Jóság!”

Az első két sor „igazságát” (misperint az öntudat boldoggá tesz: tegyük hozzá: az öntudatot is csak úgy „lopta” az ember), szemlélhetjük Ádám sorsán! (De akár a magunkén is mindazóta.) A 3-4. sor pedig már eleve, egy percnyi szinten se igaz. Ugyan mikor avatta Isten az egész világot „bölcsessége részesévé”? Még az embert se, hát még a világot!

Mindezeket végighallgatva térjünk most vissza ahhoz a dialógushoz, amit Lucifer kezdeményez az Úrral szemben; emlékezzünk (többször idéztük már) az Úr kitér a válasz elől:

„Én végtelen időtől tervezem,
S már bennem élt, mi mostan létesült.”

– vagy válasza legalábbis nagyon ellentmondásos.

A Teremtő azt állítja magáról – és igazságát még Lucifer is kénytelen ebben elismerni –, hogy megsemmisíthetné a „pártos szellemet”. Holott, és itt viszont a Teremtő nem cáfolhatja Lucifer szavait:

„Együtt teremténk: osztályrészemet
Követelem.”

Lucifer az Úr teremtő társa! Néhány sorral korábban azt is megérthettük, mi volt a luciferi „teremtő-rész-munka”: a hiány!

„S nem érzed-e eszméd közt az úrt,
Mely minden létnek gátjául vala:
S teremni kényszerültél általa?
Lucifer volt e gátnak a neve,
Ki a tagadás ősi szelleme.”

Bár komolyan hihetnénk mindezt! Az Urat épp Lucifer, a tagadás, a „Nem” léte kényszerítette a teremtésre: az „Igen” kimondására!

Az Úr nem felel e kételyeinkre és bizakodásunkra. Dehát kell-e felelni a Teremtőnek? Köteles-e az Úr bármit megindokolni? Esetleg önbecsülésből és hiúságból Lucifer előtt kellene, aki azért mégiscsak méltó ellenfél, de Ádám előtt? Vagy velünk szemben? Ugyan!

(2. Visszatérő gondolatok)

Szerencsére azonban a Tragédia – és Ádám – „küzdésprogramja” először nem ennek a legalábbis kétes megbízhatóságu Teremtőnek a szájából hangzik fel a mű legvégén, hanem éppen az általunk vizsgált színben: az Ūrben. Programszerű felismerés- és összefoglalásként itt jelenik meg a híres gondolat. Azonban korántsem előzmény nélkül, a Tragédia egész szövegét, Ádám legelső megszólalásától kezdve, át- meg átszövi a küzdésvágy.

Mindez nemcsak erre a gondolatra igaz. A Tragédia olyan szövevény, melyben nincs olyan eszme, mely csak egyszer jelenne meg. Ha témánk az lenne, hogy kíséreljük meg meghatározni a Tragédia szerkezeti rendező elvét, ugyanehhez a felismeréshez jutnánk! Ilyen állandóan, színről-színre polemikusan visszatérő témák: tömeg és egyén viszonya; akaratszabadság vagy determinizmus; hit és csalódás, eszme és anyag; az éden- emlékek mozgatóereje stb., és még három vezérelv, melyeket az eddigi közismertekhez én magam szeretnék hozzáfűzni:

Az első: Ádám a Fáról szakítva, megszerezte a „tudást”. De vajon mifajta tudás ez? Erről senki sem beszél. Ha egyszer már abban a pillanatban megszerezte a tudást, mire kell még Lucifer s a „nagy utazás”? Arról van itt szó, hogy a fáról szakítva, a tudás egy bizonyos nemét szerezte meg Ádám. Az öntudatot, a felelős gondolkodás és választás képességét, egy alapot – melyre aztán ráépülhet a másik jelentésben vett tudás: a megismerés. Ezt Ádám a „tudás-képesség” birtokában – Lucifer segítségével(?) szerzi meg. Míg az első értelemben vett tudás megszerzése e keresztény szellemű mű értelmezésében egy pillanat csupán, egy „büntett” azonnali következménye (bár így lenne a valóságban is!) – addig a második értelemben vett tudás megszerzése hosszú és keserves folyamat. Ezt a folyamatot szemlélheti az olvasó a történelmi színek során. Ez, az első értelemben vett tudás megkapása és a második időben történő megszerzése szintén a Tragédia rendező elve.

S a második, még ismeretlen „vezérelv”: küzdelem a megszerezni (egycsapásra megszerezni) nem tudott halhatatlanságért. A halál leküzdésére irányuló törekvések és a vele kapcsolatos gondolatok végigvonulnak a színeken. A fáraó a piramis megépítésével tulajdonképpen halandó létét kívánja meghosszabbítani, mint ahogy bizonyos értelemben minden nagy tett vagy mű ezt célozza. (Tudjuk ezt már a Gilgames és az Iliász óta, ha esetleg csak a művészetekből kívánnánk ismereteinket meríteni, s nem éreznénk kínospontosan magunkon is.)

Ha Ádám szakíthatott volna a második fa gyümölcséből, a Tudás és a Halhatatlanság birtokában maga válhatott volna Istenné. Ezt Lucifer is jól tudja, csábítja is Ádámot a mindkét fáról való szakításra. (Ádám egyelőre csak az első fára gondolt). Lucifer is úgy lázítja Ádámot, hogy ismerteti mindkét fa előnyeit, s a mindkettőről való szakításra biztat.

Ez is érdekes. Mintha az első szín ellenérv-záporában az Úrnak más értelemben nyilatkozott volna. Mintha hitt volna abban, hogy az ember a fákról való szakítás nélkül is utolérheti Istent. Vagy annyira biztos volt majdani győzelmében? S már előre tudta, hogy a Teremtő mégis „megátkozta neki” azt a két fát? Ki tudja? Hallgassuk most őt az első színben:

„Az ember ezt, ha egykor ellesi,
Vegykonyhájában szintén megteszi.”

Lucifer itt vádolja, sőt gúnyolja az Urat. Szerinte a teremtés nem több néhány különböző tulajdonságú anyag – mely tulajdonságokat is az Úr csak akkor ismert meg, mikor maguktól megmutatták magukat, vagy ha ismert is, megmásítani nem tudja őket – „összegyűrésénél különböző golyókba” (bolygók?), és ez az anyaghalmoz „most vonzza, úzi és taszítja egymást”, azaz önnön törvényeinek engedelmeskedik. Így a világegyetem nem kozmosz, hanem átrendezett anyagok rendezetlen, öntörvényű együtt-létezése. Az ember pedig nem más, mint mikor (e néhány anyag) „néhány féregben öntudatra kél.”

Ez után a vád-sorozat után jósolja Lucifer a fentebb idézetteket: az ember valaha ezt utánozza majd, ezt a már eleve kontár munkát, s maga is megteszi újra.

Térjünk vissza a halhatatlanság fájához, melyről itt most szó sem esett, sőt! még a tudás fájáról sem beszélt Lucifer! Az ember Isten utánzására mindenképpen képes lesz!

Ádám saját, feltámadó öntudata Lucifert látszik megerősíteni:

„De hogyha a hálának csatja mind
Le is hullt rólam, bár szabad levék
Alkotni sorsom és újból lerontni,
Tapogatózva, amit tervezék –
Akkor segélyed sem kellett talán,
megbírta volna azt saját erőm.”

Ebben az egészben, persze, joggal kételkedünk. Szegény Ádám! Túl gyorsan kezd bizakodni, s naívan önhitt is, különösen eleinte. Lucifer meg túloz az Úr előtt, és szerfölött bízik önmagában. Azért bizony nem ártott volna a szakítás mindkét fáról, és, igen, a második is nagyon kellett volna! Jól látjuk ezt a szégyenletes Tudós-jelenetben a Falanszter államában. Bár, ki tudja, a Földszellem jósló szavai ellenében meg tudná-e a Tudós valaha is tenni azt a bizonyos „lépést”, még ha „arasnyi léte” nem volna is akadály? Egy pozitívista mint a Teremtő örököse! Csupa kérdőjel.

Mindent összevetve: a második szakítás nem sikerült. Az Úr „fegyveres erőszakkal” (Mihály András) akadályozta meg ebben az első emberpárt. Vajon a

Teremtő mindezt előre tudta? Akkor ez gyalázat! Vagy ezt azért nem kalkulálta bele? Akkor meg miféle művet alkotott? Olyant, amely működésében ellenőrizhetetlenné és kiszámíthatatlanná válik? Önálló életre kel, függetlenül létrehozójától? S ha így van, az Úr miért nem engedi ezt? Mert kicsinyes és féltékeny?

Nos tehát: a halhatatlanság elérésének a vágya is mozgatja a Tragédiát. Így még megdöbbenőbb Ádám megtérés előtti utolsó nagy lázadása: a meghalni-akarás. Szabadságkeresés a halálban, akár az egzisztencialistáknál.

(Jusson itt eszünkbe még valami! A Londoni-szín végén Lucifer meglepi szavaival az olvasót – bizonyára Ádámot is! – eddigi véleményének ellentmondani látszóan a világegyetemben érvényesülő Rendet kívánja Ádámnak felmutatni:

„Hiú ember, s mert korlátolt szemed
Zilált csoportot lát csak odalent,
Már azt hiszed, nincs összeműködés,
Nincs rendszer az életnek műhelyében?
Nézz hát egy percre szellemi szemekkel...”

És Ádám már látja is: a haláltáncot. A „Halál diadala”. A Halál: a világ végső mozgató elve, a „Rend”, az élet legmélyebb, legsajátabb kerete. Ahogy teremteni a „hiány”, az úr kényszerít, úgy az életet a nemlét felé törekvés mozgatja. Hát így lázadjon szegény Ádám! Minden utak el vannak vágva előtte. Halálának csupán időpontjáról dönthet, ha még jut ideje hozzá, s az Úr nem rendíti meg kellő időben.)

A harmadik vezérszólam a Tragédiában a küzdés fel-felmerülő programja. A küzdelem mint életcél, mint életet mozgó erő, egyetlen erő.

A küzdelem kényszere a Paradicsomból való kiűzetés nyilvánvaló következménye, ahogy a Halotti Beszédben is olvashatjuk:

„Haraguvék isten és vetevé üüt ez munkás
világbelé és léün halálnék és pukulnek
fészé és mend üü nemenek.”

Az ember ezentúl nem megkapja, hanem szenvedve-küszködve megszerzi a dolgokat. Mi másért utasítaná el Ádám a 3. színben a tudás (ismeretszerzés) Lucifer által felkínált első formáját – (a világegyetem s a Föld anyagi erőinek tűzijátékszerű felvonultatása) – hát épp ezért, mert színjátéknak érzi, mesterségesen előidézett „játék csillogásnak”, melynek csak szemlélője lehet.

„Mit ér, mit ér e játék csillogása,
Előttem mely foly, nem hatok belé –
S nekem csak egy rejtéllyel több jutott. –”

Ádám nem kíván szemlélő lenni; cselekvő résztvevője akar lenni a dolgoknak. (Egyébként nem is tud másképpen tanulni sem. Lucifer hiába „prédikál” neki, csak a gyakorlatból, a maga kárán, tapasztalatból képes okulni -, ha egyáltalán képes.)

A Londoni-színig Ádámot mindvégig küzdeni látjuk. Illetve ez így nem igaz. Helyesebb ezt mondani: Ádám a Londoni-színig történelmi nevet és szerepet viselő küzdő hős, cselekvő ember. Pontosítsunk: küzdeni és cselekedni tulajdonképpen nem is látjuk Ádámot. Dönteni, választani, töprengeni látjuk. Maga a tett: Miltiadesz hadvezérkedése, Tankred harcai stb. kívül maradnak, előzményként a színpalak mögött. A küzdelem, aminek szemtanúi vagyunk: a tettet megelőző vagy követő gondolati küzdelem. Gondolkodni: kétkedni-hinni-meghasonlani látjuk Ádámot színről-színre. S ilyen értelemben nem lehet cezúra a Londoni-szín sem. A gondolat küzdelme mindvégig megmarad.

(3. Sértett hiúság csupán...)

Hosszú kitérő után térjünk vissza az Úr-színhez:

„Szerelem és küzdelem nélkül mit ér
A lét? hideg borzongat, Lucifer!”

Ádám mihamarabb vissza akar térni a magasból a földre, vissza akar menekülni, csalódott és ijedt gyermekként. S hogy miért nem tér mégis vissza? Csakis Lucifer sértő és gúnyos szavai miatt. Ez nagyon is emberi, talán leértékeli Ádámot, de fájdalmas gyarlóságában önmagunkra ismerünk.

„Előre hát, előre:
Csak addig fáj, míg végképp elszakad,
Mely a földhöz csatol, minden kötél.”

Miért repül hát tovább Ádám? Lázasból? Kíváncsiságból? A megismerés utáni hallatlan vágyból? (A hagyomány szerint ez mozgatta hajdan Odüsszeuszt is, mikor Dante által lejegyzett utolsó útjára indult! Áthágni az emberi megismerés határait; bejutni az Isten által elzárt titkok birodalmába. De a Teremtő ott és akkor is könyörtelenül lesújtott – ezt ne felejtjük el!)

Ha eme dolgok miatt repülne tovább Ádám, vagy esetleg már itt felismerné, hogy öngyilkossága által dacolhat Istennel – milyen tragikusan hősies, felemelő lenne! De nem, egyelőre csak Lucifer gúnyos szavai sértik hiúságát. Meg az is igaz, hogy végtelenül el van keseredve, a minden-úgyis-mindegy állapotába került. Visszaretteneni pedig a halál fagyasztó fizikai megtapasztalása rettent. Innentől kezdve újra sokértelmű, megkockáztatom: netán értelmezhetetlen rész következik: a Föld szellemének szavai.

Itt most a Földszellem Ádám életerejé hordozója – és okozójaként – nevezi meg magát. Ő az élet Ádámában, azaz pontosabban: a fizikai, testi lét. Ő a megtartó erő, mely nem engedi Ádámot meghalni. Ezek szerint az olyan sokszor oly igen lebecsült és leminősített „por”, a hitvány anyag lenne az, mely most megmenti Ádámot. Megint feliaszt a kérdés: ki is ez a Földszellem voltaképpen? Az előbb ezt mondta:

„Itt a sorompó, eddig tart hatalmam.”

Korlátozott hatalmi tartománnyal bíró szellemi létező volna? És ki vagy mi következik az ő birodalmán túl? A halál? A Szellem tehát nem úr a Halálon? Pontosabban: önmaga számára úr, hisz ő maga halhatatlan; de az embert megmenteni csak eddig a határig képes. Hol kellene elképzelnünk a Földszellemet: a Teremtő, Lucifer és az ember között? Az előbb viszont azt mondta, hogy az egész természetben – s így az emberben is létezik – belső életerő: maga az élet.

„Csak én lélegzem benned, tudhatod.”

Hatósugara nyilván korlátozottabb Istenénél, Luciferénél azonban nem, hiszen meg tudja menteni Ádámot. Esetleg: az Úr „megbízott ideiglenes képviselője” arra az időre, míg a mennyi kapu bezárult, és a kegyelem szünetel? Ő vigyáz a bárányra, míg az újra meg nem tér?

(4. Dacolni...)

Pillanatnyilag a Földszellem épp figyelmezteti Ádámot, nem riad vissza a fenyegetéstől sem. De Ádám most már valóban dacol! Az előbb még csak sértett hiúságában repült volna tovább mindent kockáztatva esztelenül. Most azonban már saját bőrén érezhette, s tudja is (a Földszellemtől), hogy a továbbrepülés a biztos halált jelenti.

Ádám a halál torkában, az őt megmenteni kívánó egyetlen létező előtt érvként saját független, szabad szellemét hozza fel. A „dacolok” szót használja, most először. (E szót szegezi majd Isten mellének a 15. színben egy döbbenetes ötlettel: „Dacolhatok még, Isten, véled is.”) („Dacol” – azaz: lázad. Szabad szelleme nevében, mely nem rabja a hitvány porhüvelynek, mellyel a Földszellem érvelt épp az előbb. Az imént hajlottunk rá, hogy elfogadjuk: e szellemi rész az emberbe Istenből került. És ez az „istencsonk” (Vajda János) hajtja mégis az Isten és a teremtés („mely olyan, amilyen” – Camus) elleni lázadásra Ádámot. S a megvetett, lenézett „por”: az anyag, a test menti meg a halálra szánt lelket az életnek. Ádám itt kész meghalni.

Azt állítja, hogy a Szellem ősibb attributum, mint az Anyag. Csakhogy a lét és tudat elsőbbségének vitáját Madách, úgy tűnik, az Úr jeleneteit leszámítva, a lét javára

dönti el. Ádám saját szellemének nevében meg akar halni, de a Földszellem megakadályozza ebben:

„Mert minden felfogás
És minden érzés, mely benned feszül, csak
Kisugárzása e csoport anyagnak...”

A Földszellem meggyőző okoskodására (túl hosszú!) Ádám kategórikusan és hősies elszántsággal felel:

„Nem tántorítsz el, lelkem felfelé tör!”

Vajon Ádám azért olyan elszánt, mert valóban úgy hiszi, nem halhat meg, hisz lelke-szelleme erősebb az anyagnál? Vagy tudja, hogy meghal, s ezt a romantikus, esztelen lázadást választja? Vagy olyan mérhetetlenül elkeseredett, hogy egyszerűen nem gondol előre, s nem bán semmit?

El lehet-e ezeket a kérdéseket dönteni? Igaz-e ezek közül bármelyik állítás is? Milyen fájdalmas ízt nyer itt az előző szín végén felmerült magasba vágyás! „Lelkem felfelé tör”: a megsemmisülés felé.

És Lucifer miért nem szól? Ő vajon mit szeretne? Tényleg Lucifer Ádám halálát akarja? Pár sorral később ugyanis örvend Ádám látszólagos pusztulásán. Pedig azt gondoltuk volna, hogy az ő célja nem ez. Mit kezdhet az Ördög egy halott Ádámmal? Jó, talán ez is győzelem az Úr fölött, de mennyivel nagyobb győzelem lenne, ha Ádám átállna az ő oldalára! s úgy élne tovább! A 13. színben valami efféjét (igen homályosan és kétértelműen) meg is fogalmaz Lucifer:

„De a végzetnek örökös betűt
Nyugodtan nézi, és nem zúgolódik
Miattuk az erős, azt nézve csak,
Hogy állhatand meg még alattuk is.”

Úgy tűnik, egy Ivan Karamazov-módjára istentagadó lázadó „nagy-ember” létrehozása volna Lucifer célja, hogy aztán, Ádám nyomán az egész emberiség ilyen legyen, a Sátán örömére. Most azonban Ádám mindjárt meghal – és Lucifer tétlenül nézi. A Falanszter-színben erőnek erejével meggátolta, hogy Ádám kardot rántsón – mintha meg akarta volna menteni. Most meg? Bevatkozás nélkül hagyná meghalni, sőt, örül is rajta! Érthetetlen! Mit gondolhat magában, míg Ádám és a Földszellem párbaját figyel – örök titok marad – de hogy figyel, annyi bizonyos.

Ha most figyelmünket visszafordítjuk a Földszellemre, újabb ellentmondásba ütközünk. Miért könyörög a Földszellem? Talán sajnálja Ádámot, vagy a Teremtő azzal

bízta meg, hogy mindenáron vigyázzon az emberre? A Földszellem érveiből kitűnik, hogy jól ismeri Ádámot. Így érvel: „A földön nagyvá lehetsz”, ez hatékony érv, láttuk, Ádám épp az imént a földi „kicsinységtől” szenvedett.

„Földszellem: Ádám, Ádám a végső perc közelg,
 Térj vissza, a földön nagyvá lehetsz,
 Míg, hogyha a mindenség gyűrűjéből
 Léted kitéped, el nem tűri Isten,
 Hogy megközelítsd őt – s elront kicsinyül.”

Ha tehát Ádám továbbrepülne – Istenhez jutna mindegyre közelebb -, s Isten azért „rontaná el kicsinyül”, hogy óvja magát a megközelítéstől. Azaz: az Úr ugyanúgy védi saját birodalma határait és saját előjogait, mint a 2. színben, mikor „fegyveres erőszakkal” akadályozta meg az emberpárt a második fáról való szakításban.

De ez aztán már érdekes! Mit válaszol a fenti érvelésre Ádám:

„Úgyis nem ront-e majd el a halál?”

Ám Ádám dacos, lázadó szavai indulatosan csattannak. Ez az ember már elszánt lázadó. Lucifer talán örülhetne is, hiszen bizonyos értelemben Ádám már az ő oldalán van: az Isten és a teremtés ellen való lázadás indulatában. De ha belegondolunk, Ádám sosem lehet igazán Lucifer oldalán! Legsötétebb istentagadása is más, mint Luciferé; talán, mert őbenne benne van az „égi szikra”. És Lucifer nem az? Ő nem „egylényegű”, ő, a teremtés részese? Őt ki teremtette? Ő eleve volt, akár Isten? Már szellemi természete miatt is egylényegű kell legyen Lucifer a Teremtővel. Másrészt – ismét ide jutunk – mi jó vagy felemelő van abban, hogy Ádám egy ilyen Teremtővel egylényegű? Egy rosszindulatú dilettánszal?

Mit is válaszolt az előbb Ádám a Földszellemnek? Arra, hogy Isten „elronthatja kicsinyül” – Ádám rávágja, hogy amúgy is meghal majd. Halált jelent egyik is – másik is: a továbbrepülés, de a megtorpanás is.

Csupán az időről: a meghalás idejéről van szó. Most – vagy később: oly mindegy! (Sőt! gondoljuk tovább: a most-meghalás még, Ádám majdani, 15. színbeli felismerése szerint értékesebb is, hiszen ez nem egy belenyugvá alázattal elfogadott „kapott” sors, hanem választás eredménye. Tragikus akció a szabadság elnyerésére.)

Be kell vallanom, hogy a következő sorokat nem értem. Kétszer hangzik el a „vén hazugság” kifejezés, egyszer a Földszellem, egyszer Lucifer szájából. A Földszellem fölháborodva-intőn, Lucifer gúnyosan utánozva mondja. Hogy mit jelent, rejtély, vagy legalábbis sok megoldás kínálkozik. Korántsem vagyok meggyőződve, hogy Madách az általam lehetségesnek tartott magyarázatok bármelyikével egyetértene!

A halál emlegetése tehát hazugság, vagyis: halál nincs. „Itt a szellemvilágban” az „egész természet átborzadna tőle” – igaz: a szellem nem halandó, és a természet sem az. Folyamatában az élet örökké tart. (Az Eszkimó-szín is csak a Föld halálát jövendőli, nem a végtelen anyagi világegyetemét. Sőt! nem is a Föld, csak a földi élet halálát.) Lucifer már máskor is „vigasztalta” Ádámot azzal (s fogja is még a 15. színben: „Ah, vége, vége: mily badar beszéd! / Hiszen minden perc nem vég s kezdet is?"/, hogy egyszeri teste meghalhat bár, de az anyag evilági körforgásában mindörökké részt vesz majd. Kérdés, miféle vigasz ez az egyszeri, véges, vérző szubjektum számára?

Vagy talán azért nem volna szabad Ádámnak így beszélnie a halálról, mert az élet-halál titka Istené:

„Szentelt pecsét az, feltartá az Úr
Magának.”

Ezt már tudjuk. Láttuk, hogy „tartotta fel magának” az Úr a „pecsétet” a 2. színben. Hát így könnyű! Beleprogramozni az emberbe a vágyat és a kételkedést, (vagy ha ez így nem igaz: kétes alkut kötni a Gonosszal, ami az ember bőrére megy ki). S ha már így van, ha ez a sors íratott az embernek, hogy haláltudatban legyen kénytelen élni, s végül valóban ott várjon rá a halál – hát legalább dönthessen az ideje felől, s ezt senki, főként a Teremtő ne nevezze „vén hazugságnak” – (mert a Földszellem, szavaiban, itt az Úr képviselője.)

(5. Tragikus akció)

Ádám tehát, szándéka és szavai szerint, most ismét arra készül, amire a 2. színben: a második fáról van szó. Mégis más itt a helyzet. Ádám egy hosszú, keserves út végén van, sokkalta tudatosabb, mint mikor először megpillantottuk. Illetve: a paradicsombeli Ádámnál tudatosságról beszélni nevetséges lett volna – nem véletlenül eszik a fa gyümölcséből először az érzelmi-ösztönös Éva. Ádám ott még nem tud „választani” – most azonban már tudatosan választ: a lázadást választja és a még ismeretlen megismerését halála árán is (Baudelaire: *Az utazás*). Ádám már nem a halhatatlanságra vágyik. (A 2. színben se „vágyott” erre, hisz olyan volt, amilyen – de mégiscsak arról a fáról készült szakítani.) Itt azonban már tisztában van halandó voltával, és a halált akarja megismerni.

Ádám változó viszonya a halálhoz is lehetne a Tragédia egyik rendezőelve. Példának álljon itt az Eszkimó-szín, ahol a halál-gondolat ismét csak másként, de nem kevésbé szuggesztíven vetődik fel.

Ebben a színben Ádám fáradt aggyastján. Az Űrben nem tudott meghalni, megrémült, élni akart s ismét küzdeni otthon, a Földön. Visszatért, és ez fogadta. Ádám most már élettanilag és tapasztalatai számára is eljutott az élettel való leszámoláshoz:

„Szörnyű világ! – Csupán meghalni jó.
Nem sajnálandom, amit itt hagyok.”

Fáradt lemondás ez; egy, az útja végén lévő ember elégiikus szavai. Semmi közük a későbbi öngyilkosság-gondolathoz. Néhány sorral lejjebb Ádámot mégis újra indulattal telinek látjuk:

„Miért nem veszem hát el a magasban,
Erőm és lelkem teljes érzetével,
Inkább, mint így hallgatni önmagam
Síriratát, mit egy szellem rideg
Közönye tart, ki harcaimban és
Halálomban nem osztozik velem.”

Mindezzel a legteljesebb mértékben egyetérthetünk. Először is: a Föld Ádám távollétében – tulajdonképpen a háta mögött – pusztult ki. Másodsor: becsapták, visszahurcolták ide, jól tudva, hogy mi fogadja majd, elvették tőle a nemes halál esélyét. Igen, a „keserű poharat” fenékiig ki kell inni – Krisztus előtt – Ádámnak is. Az idézet utolsó sorait Ádám Lucifernek címezi, de érthetjük – s érti ő is – a Teremtőre ugyanúgy.)

Térjünk vissza az Úr-szín halál-jelenetéhez! Ádám eljutott a halál partjaira. Milyen szomorú, hogy éppen az állapotban már nem lehet büszke és hősiesség, még ha a döntés az övé is. Rémműlet és fájdalom győz rajtunk a halállal szembesülve.

(6. Az akció meghiúsul)

Lucifer kacag Ádám halálát látva. Viselkedését ellentmondásosnak érezzük, szavai mégis döbbenetesek, Madách természettudományos ismeretei, vagy előrelátása okán. Ádám mint bolygó, melyen a Gonosz sugallta élet fejlődik! De minek oda az az „újra”, s ha már ez ott van – minek a „tán”?

A Földszellem megint e színben tapasztalt szerepéhez híven lép fel. Csupán figyelmeztette és megintette Ádámot. A halál nagy kalandjából így nem lett semmi. A Földszellem atyai szavai akár a Teremtőé is lehetnének. Tulajdonképpen, bölcs pedagógusként, saját kárán kívánta Ádámot a jó útra visszatéríteni. Hozott neki egy didaktikus példát, amit sohasem fog elfelejteni. Hogy reagál minderre Ádám:

„Élek megint. – Érzem, mert szenvedek...”

Tudom, hogy a mondat, illetve a gondolat nem eddig tart, s így nem is illendő csonkán idézni és szemlélni. Csakhogy ez a fél-mondat fájdalmasan igaz, és nagyon is

modern „életérzést” fogalmaz meg. Ádám eszmél, érti és tudja, hogy most megmentették, visszakapta hiú elvesztegetni akart életét – de nem lelkesül. Első dísztelen, tömör mondata rezignált tényközlés: „Élek megint”. A második mondat fent idézett felét pedig akár Beckett is írhatta volna, gondoljunk azokra a pillanatokra, amikor Clov felfedez egy embert a kihaltnak vélt földön *A játszma végében*. Meg akar győződni felőle, hogy él-e, és elindul a csáklyával, (hogy megölje). Az ember mozdulatlan, a köldökét nézi. Talán sír. Sír – tehát él: írja másutt Beckett.

A lét – szenvedés. Főként a tudat létezése miatt az. Tudat hiányában félni lehetne, de szorongani nem. Az öntudat, e „kínos, szent örökség” talán csak tumor, a szerves élet előre meg nem tervezett túlfejlődése, mely hallatlan dolgokra képes, de mert képes az ön-szemléletre és előrelátásra; minden emberi szenvedés forrása. Mennyivel könnyebb lehet a halál, mint egy egész életen át hordozott halálfélelem gyötrelme!

Ádám most ugyan mást mond: sőt, épp a fentiek ellenkezőjét:

„Élek megint. – Érzem, mert szenvedek:
De szenvedésem is édes nekem,
Oly iszonyatos az, megsemmisülni.”

Nincs itt ellentmondás! Mi mást mondhatnánk mindannyian, fizikailag megtapasztalva a halált? Kérdés azonban, hogy a továbbiakban is ugyanilyen érték marad-e Ádám számára a puszta élet.

Egyelőre még roppantul meg van ijedve. Megrendült, retteg és fogadkozik, megint csak: akár egy kisgyermek. Csak vissza, vissza a Földre! Lám: a Teremtőnek igaza volt, amikor ezt a kis pedagógiai jelenetet választotta tanításul. Ádám pillanatnyilag bármit megfogadna, bármit megtagadna. Elfelejtette a megtett út kudarcait, eszméinek új- és újbóli elvesztését. Tartalom helyett – mert azt beismeri, hogy küzdelmeinek örökké változó tartalma elüresedett – a puszta formában kíván élni. A küzdés megszűnik határozott tartalommal bíró cél lenni, létfenntartási forma lesz. Az élet egyetlen megmaradt lehetősége. Maga az élet, mert a lét: küzdelem. Talán nem is valamiért, hanem valami miatt? A „tumor” miatt? Ezután hangzanak fel a Tragédia kulcs-mondatai: a sokat idézett „küzdés-program”, amelyet, íme: nem az Úr biggyeszt feladatként a porban térdelő Ádám mellére. Nem, Ádám maga jön rá és mondja ki e felemelő szavakat. De nézzük meg jobban e sorokat!

„A célt, tudom, még százszor el nem érem,
Mít sem tesz. A cél voltaképp mi is?
A Cél, megszűnt a dicső csatának
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.”

(7. „A cél: halál”?)

Ádám pontosan emlékszik eddigi kudarcaira, sőt azzal is tisztában van, hogy ezután sem vár rá más. Az előbb már azt is kijelentette, hogy ennek ellenére haladéktalanul vissza akar menni a földre. Sőt, azt is állította, hogy a maga által is bevallottan teljességgel reménytelen küszködés boldoggá fogja tenni. Nyilván annyira megrettent a fizikai megsemmisüléstől, hogy az mondatta vele ezt a megalázó képtelenséget. Hiszen, ne felejtjük el, Ádám itt már nem hisz! Tudja, hogy nincs tökéletesség, hogy ideái sorra ismét lelepleződnek majd. Ezért szánalmas szűkülés részéről, amit eddig mondott. Lucifer most méltán megvetheti.

Egy lélegzetvétellel később azonban Ádám, mintegy fellélegezve, öszszefoglalja jövődő programját, megfogalmazva a maga ideológiáját – mentségét: ez a híres küzdés-gondolat. Ha megnézzük e sorokat, látjuk, hogy a cél megfogalmazása legalábbis kétértelmű: „a cél halál”; „az élet küzdelem, s az ember célja e küzdelem maga.” Az előbb kissé kiábrándultunk Ádamból! Most se higgyük, hogy egzisztencialista hős ő, aki szándékosan nevezi meg célként a (választott) halált! „A cél halál” – e szavak „lefordítva” nem jelentenek mást, mint hogy a vég, az élet vége: a halál, „megszűnt a dicső (?) csatának.” Az élet maga pedig küzdelem. Tartalom nélküli, illetve örökké változó tartalmú küzdelem, melynek értelmes voltában már nem lehet hinni. De küzdeni kell mégis, mert míg ez tart, tart az élet is. Nem jó ez a megfogalmazás, túl aktívnek és szabadnak tünteti fel az embert. Helyesebb így: nem „kell” a küzdelem, a küzdelem: van. Csak az van, akár kell, akár nem. Míg élsz, keserves harc áll előtted, immár hitek nélkül, üres marokkal, nyakad Isten meztelen talpa alatt. Élek, tehát élem a küzdelmet; küzdelem és élet azonos, s az élet végén ott a halál: „a cél-halál”!

Vajon lenyűgöz-e még mindig bennünket ez a program? Vagy inkább a roppant felismerés fájdalma hat át? Lehet-e a fenti igazságoknak ellentmondani, vannak-e érvek a küzdelem értelmes célja mellett?

Lucifer látja, hogy Ádám csak egy „minimális programot” fogalmazott most: sőt, nem program ez, csupán felismerés. Gúnyolja is érte, de Ádám hajthatatlan: őt már gúnyolhatják! Az olyan embert, aki maga is készséggel beismeri törpe voltát – már nem is érdemes gúnyolni. Hallgassuk Ádám további sorait, és piruljunk!

„...de mindegy, bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt,
Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e...”

„Mindegy”: Ádám kétszer is kimondja röpké öt sor alatt ezt az erkölcsileg legalábbis kérdéses szót, melyet eleddig sosem használt. Eddig elkötelezetten állt valami mellett:

minden színben mindig egy dolog mellett. Most értékeli a megtett utat, s eszméi közé a „mindegy” jelét teszi. Volt ilyen is, meg olyan is, mindegy, eszmék voltak, lehetett hinni bennük, küzdeni értük – s az élet addig tart, míg folyik a küzdelem. Ezt már ismerjük. Relatívvá válik itt ez a megtett út. Keserves volt, de nem született belőle semmi, de nem is születhet, mert a tartalom indifferens, a küzdelem pusztá forma csupán.

Fáj Ádámot ilyennek látni! Miért ismeri be ilyen sürgősen kudarcait? Miért nem felesel Luciferrel? Igazságtalanul bánik saját volt eszméivel, pedig nem is azok voltak hitványak: a hitvány valóságon csorbultak ki!

Ádám mind jobban sürgeti Lucifert: „Oh, vissza hát a földre új csatára.” Lucifernek ez, úgy tűnik, nem tetszik. Az előbb, láttuk, kifejezetten örült Ádám lehetséges halálának. Érthető, hogy miért nem örül a Sátán a „hazatérés-programnak”: Ádám újra tetterős, élni (álmodni?) akar. Lucifer két dolgot eszébe juttat, hátha Ádám kijózanodik. Előbb a Föld megjósolt jövőjét idézi fel Ádámnak: a Föld élete véges, meg fog fagyni, s ez totális gátat szab mindenfajta küzdelemnek. De érdeklí is ez most Ádámot! Ötletesen és gyorsan megfelel, mondván, hogy a tudomány majd dacol a Föld végzetével. Erre Lucifer Ádámot saját iménti élményeire emlékezteti: a Falanszter hideg, gépi világa lehet-e megoldás? De Ádámra most már nem lehet hatni. Kedélyének összes megfoghatatlan labilitása és rajongó romantikája egy célra összpontosul: visszajutni a Földre. Ebben a felcsigázott állapotban kiválóan megfelel Lucifernek:

„Csak mentse meg a földet (e szikár tudós világ), – elmúlik
Az is, mint minden, ami hivatását
Betölté, s akkor újra felmerül
Az eszme, mely éltet lehel reája.”

Szegény Ádám! Nem tudja még, ami Luciferben már megfogalmazódott – talán épp az előbb, mikor a Föld halálára emlékeztetett, csak úgy, ijesztgetésből -, hogy mit fog látni (álmodni) a következő színben. Ezt a naiv rajongót iszonyú arculütés várja. Ugyanis ez az Ūr-szín a másik a Párizsi-szín mellett, melyből Ádám „lelkesülten ébred”. Ott az erő ragadta meg a kepleri kor számító törpesége után. (Fájdalmasan eltöprenghetünk, hogy a Párizsi-szín Ádám borgőzös mámorban álmodja.) Itt a feltámadó életöszton teszi lelkesültté.

„Vezess csak vissza, égek látni már
A megmentett földön mi új tanért
Fogok fellelkesülni.”

Kalandos, gyermekes izgalom, egy súlyos betegségből lábadozó ember első, reménykedő lépései.

De Lucifer készíti már az Eszkimó-színt...

A szín végére értünk, lassan a tollat is le kell tenni. Nehéz szívvel, megválaszolatlan kérdések bizonytalan érzésével válunk meg a Tragédiától. Csak reménykedhetünk, hogy majd az utolsó szín... Léteznek, szerencsére, a Tragédiának ennél opitmistább olvasatai is. Van, aki szilárd, lezárt, nemcsak kérdezni, hanem igent is mondani tudó műként tudja olvasni Madách költeményét. De létezik-e egyáltalán nagy mű, a lét alapproblémáit felvető munka – mely lezárt? Mely az utak megszámlálhatatlan sokaságából képes meggyőzően csupán egyet kijelölni? Nem természete-e a dolgoknak: világnak – s az őt tükröző műnek egyaránt: a lezáratlanság, a biztos válasz hiánya? Valaki azt mondta Nietzsche-ről, hogy a megismerésben olyanra vállalkozott, amit emberi értelem már nem bír elhordozni. Ez a sors várna – egy határon túl – minden gondolkodó emberre? És ezt belátva talán mégis érdemesebb megfogadni a Teremtő 15. színbeli tanácsát?

„Ne kérdd
tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől,
Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked, s túl örök idő vár:
Erény nem volna itt szenvedni többé.
Ha látnád, a por lelkedet felissza:
Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt
Hogy a múltó perc elvéről lemondj?
Míg most, jövőd ködön csillogva át,
Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlen érzete,
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét...”

Valószínűleg igaza van a Teremtőnek. Ez az alulprogramozott dialektika segít elviselni és tisztességgel végigcsinálni az életet. De „nagyságról és erényről” azért mégse biztosítson az Úr! Épp elég megemészteni a fentieket.

Ádám ott térdel a Teremtő előtt, s nem ítélni meg, lehet, hogy neki van igaza.

KATALIN CSERJÉS

KOMMENTARE ZUR WELTRAUM-SZENE DER TRAGÖDIE

Die Verfasserin interpretiert, streng vom Text ausgehend, die außerordentlich wichtige Szene des Hauptwerkes von Madách. Es werden auch die Verknüpfungen mit weiteren Szenen untersucht. Laut Abhandlung sei auch diese Szene - ähnlich wie in anderen - voll von unauflösbaren Fragen. Es werden auch die in der Tragödie immer wieder auftauchenden Gedanken thematisiert: die Erinnerungen vom Paradies, die Unsterblichkeit und die Todessehnsucht, und vor allem die Kampfessehnsucht.

Durch die Abhandlung zieht sich der Gedanke, die Tragödie sei ein offenes Werk, das uns Madáchs quälende Grübeleien vermittelt.